

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Antikvitás Program

Janzsó Miklós

A Tabula Cebetis az 1-2. századi filozófiai gondolkodásban

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Székely Melinda
tanszékvezető egyetemi docens

Szeged

1. Az értekezés témája, célkitűzései

Feltehetően a Kr. u. 1. századból származó *Tabula Ceбетis* (Κέβητος πίναξ, a továbbiakban: *Tabula*) a maga korában széles körben ismert és forgatott bölcséleti mű lehetett, napjainkban ugyanakkor nemcsak a nemzetközi, hanem a hazai tudományos közvéleményben és kutatásban – álláspontom szerint - méltatlanul mellőzötté vált. A magyar ókortudomány 19. századi szakaszában e szövegnek még három nyomtatásban megjelent, illetve egy kéziratban fennmaradt fordítása bizonyítja e filozófiai munka utáni érdeklődést, azonban a 20. században a *Tabula* a magyar kutatásból is teljesen kikopott. Minderre tekintettel doktori értekezésem egyik általános fő célkitűzése, hogy e mű elemzésébe bevont új szempontok érvényesítésével rávilágítsak magának a szöveg eszmetörténetben betöltött szerepének fontosságára és átfogó képet adjak – már az ókori művelődésben és irodalomban tetten érhető – gazdag utóéletéről, amely által remélhetően a *Tabula* ismét felkeltheti a hazai tudományos közvélemény érdeklődését.

Mindenekelőtt ehhez számot kell adni arról, miért is érdemes újra figyelmet szentelni erre a műre a tudományos kutatásban. Minderre már önmagában is válasz a mű tartalmi foglalata. A *Tabula* ugyanis egy filozófiai dialógusba ágyazott sajátos műleírás (*ekphrasis*), amely egy – akár egy elképzelt, akár egy ténylegesen létezett (a szöveg értelmezése szempontjából véleményem szerint érdektelen) – festmény leírásán keresztül mutatja be magához a Boldogsághoz vezető utat. A leírás narratív kereteit egy időskorú bölcs ember elbeszélése adja, aki ifjú vándoroknak mutatja be és magyarázza annak mondanivalóját. E kép tehát allegorikus formában nem mást ábrázol, mint magát az emberi életet, amelynek metaforája szemléletesen egy magas hegy. Ezen ül fenséges trónusán a megtestesült Boldogság. A mű – lényegében egy kézikönyvként – az idevezető útról és tévutakról értekezik. Ez az út rögzös, szakadékokkal szabdalt és nehezen járható. Az életben vándorlót annak legnehezebb részen az *Enkrateia* (Önuralom) és a *Karteria* (Türelem, Állhatatosság) segítik át, ahonnan végül az *Paideiához* (az Igaz Neveléshez) lehet eljutni, aki megtisztítja a bűnöktől a hozzá érkezőket, és bevezeti az Erényekhez és magához a Boldogsághoz. Ekkor ők megkoszorúzzák a hozzájuk érkezőt, akár egy verseny győztesét, ezáltal az ember további életében önmaga által, a maga erejéből, a maga számára remélhet és bízhat egy boldogabb

létállapotban, és ezt nem másokban vagy mindenféle, rajta kívülálló külsőségekben fogja keresni.

A *Tabulában* számos korabeli, egymással vetélkedő és olykor szembenálló bölcséleti iskola tanításai ötvöződnek. Noha egyes kutatók eddig erőltetett érvek mentén próbálták hangsúlyozni a műnek meghatározott filozófiai iskolához való kötődésének kizárólagosságát, mindezek azonban véleményem szerint sikertelen törekvések voltak. Ugyanis a modern szakirodalomban többé-kevésbe elfogadott megállapítás, miszerint a *Tabulában* tetten érhető etikai irányultságú (világ)kép az antik bölcsélet széles palettájáról került megfestésre, nem egy véletlenszerűen vagy esetlegesen összeálló gyűjteménye korának legnagyobb hatású filozófiai tanításainak, hanem álláspontom alapján e mögött tudatos alkotói koncepció húzódik: a mű a különböző iskolákból származó intelmeket és gondolatokat úgy forrasztja össze, hogy mindennek folytán egyetemes etikai *vademecumot* alkot meg. Tehát az egyes eltérő szemléletű iskolák látszólag ellentétes gondolati elemeit úgy köti össze, hogy mindegyik etikai célja egyszerre valósulhat meg: egy boldogabb, kiegyensúlyozottabb élet elérése. A *Tabulát* többek között ez a momentum teszi jelentős és maradandó alkotássá: egyszerre jellemzi a gondolati sokszínűség és egy egyfajta univerzális eszmeiség. Például név szerint hivatkozik a mű Pythagorasra, Parmenidésre és Platónra, mindemellett a mű végi dialógus szókratikus mivolta vitán felüli, valamint a dolgok semleges jellegének (ἀδιόφορον) sztoikus megközelítése is hat benne. Új, eddig még fel nem tárt szempontként vethető fel a *Metanoia* allegóriájának ókeresztény hagyomány közvetlen hatásaként való értelmezése. A megváltás-megmenekülés motívuma pedig a kereszténység mellett a pythagoreizmus tanításait idézi. A szabad művészetek elutasítása a cinikus filozófia sajátja, amelyet a sztoikusok is olykor magukévá tettek. Minderre tekintettel dolgozatomban arra vállalkozom, hogy bemutassam a műnek a korszak eszmeáramlataihoz fűződő kapcsolatait azzal, hogy szerveződnek egy egységes világképbe, kitérve az összevetés során nemcsak a nyelvi-stilisztikai hasonlóságokra, hanem a tartalmi allúziókra is.

Továbbá értekezésem általános célkitűzésével összhangban törekszem minél alaposabban feltárni a *Tabula* szöveghagyományát, ideértve az első nyomtatottól a 20. század elejéig megjelent kiadásait, valamint fordításait, kommentárjait, továbbá képzőművészeti interpretációit.

A dolgozat megállapításainak alátámasztására mellékeltem a *Tabula* általam készített, jegyzetapparátussal ellátott magyar fordítását is.

2. Az értekezés felépítése, módszertana

A dolgozat első fejezetei a *Tabula* gazdag hagyományának ismertetéséről szólnak. Az első fejezetben bemutatom, hogyan és miért vált a *Tabula* első nyomtatott kiadása után rögtön népszerűvé, és követte még hozzávetőleg háromszáz kapcsolódó kiadvány az *editio princeps*et, amelyhez nem számítandók a korai kommentárok, a művet egyre kifinomultabb elemzés tárgyává tévő rövidebb *dissertatiunculák*, és a modern szakirodalmi tételek. A disszertációm első fejezetében ennek az útnak a legfontosabb állomásait mutatom be, és kísérletet teszek arra, hogy megvilágítsam, mi okozta a mű népszerűségének csökkenését, hogy miért válhatott mellőzötté a modern kutatás számára.

A második fejezet tárgya a mű szöveg-hagyományát ismerteti. Noha a *Tabula* utolsó kritikai szövegkiadása 1893-ban jelent meg, azóta gyarapodtak a kutatás ismeretei az egyes kéziratokról, továbbá egy-egy eddig ismeretlen töredék is előkerült, amelyek révén felmerülhet az igény egy újabb kritikai szövegkiadás elkészítése iránt. A fejezet számba veszi azokat a szöveghelyeket, amelyek tekintetében álláspontom szerint okvetlenül szükség van coniecturára, mert a kutatás ezekkel összefüggésben nem adott még elfogadható vagy megnyugtató megoldást.

Ebben a körben kitérek a különböző fordítások és kommentárok elemzésére nyelvek szerinti bontásban: először a latin fordítások kerülnek bemutatásra, majd a *Tabula* modern nyelvekre való átültetései. A kommentárok nagy számban történő kiadásainak tanulmányozásával is alátámasztható a mű népszerűsége a tudományos és művelt közvéleményben egyaránt. A fejezet zárásaként pedig a *Tabula* magyarországi utóéletét mutatom be, amely az ógörög nyelv oktatásban is szerepet kapott.

Ezen összegzés kiindulópontjául szolgálhat egy olyan monográfiának, amelynek célja a mű utóéletének átfogó vizsgálata: miként és hogyan épült be a tudományos életbe és a

közművelődésbe Európa-szerte, illetve hogyan lett hogyan vált az erkölcsi nemesítés egyik fontos alapművévé.

A dolgozat egyik legfontosabb eleme a mű modern, alapos jegyzetapparátussal ellátott szabatos modern magyar nyelvű fordításának elkészítése volt, amelynek célja a rendelkezésre álló kapcsolódó kultúr- és filozófiatörténeti anyag és kutatás összegzése. A tavalyi év második felében megjelent ugyan újabb magyar fordítás, azonban ezen értekezéshez mellékeltem fordításom több ponton más, eltérő értelmezést kínál, amely – úgy gondolom – a bővebb, alaposabb jegyzetapparátussal kiegészítve hasznos és gyümölcsöző párbeszéd ösztönzője lehet a téma hazai kutatásában is. A kommentárok között a mérvadónak tekinthető kiadás szerinti eredeti szövegének felülvizsgálatának eredményeit is közlöm, illetve párhuzamba állítható szöveghelyeket, kultúrtörténeti adalékokat is bemutatok. A humanista kommentárok beemelése a munkámba szintén érdekes adalékokkal szolgál: ennek hasznosíthatósága abban rejlik, hogy másfajta – inkább klasszikus hermeneutikai szempontok előtérbe helyezésével olyan momentumokra is képesek rámutatni, amelyek - álláspontom szerint - a mű modern értelmezőinek elkerüli a figyelmét.

A modern kutatás egységes álláspontra jutott a *Tabula* keletkezési idejét illetően a több évszázadnyi vita után, így ma már a kutatók megegyeznek abban, hogy a mű a Kr.u. 1. században keletkezhetett, szerzője pedig ismeretlen. (A Kebés névvel mint szerzőjének a tényleges személyének megállapításával összefüggésben ugyancsak végeláthatatlan és parttalan viták folytak a kutatásban a datálási kérdésekkel párhuzamosan vagy azokkal összefüggésben. Mára a kutatók többsége úgy véli, hogy Kebés neve a műnek a szókratikus-platonikus hagyományba való beágyazódását hivatott elősegíteni). Így tehát a *Tabula* irodalmi-filozófiai háttéréül a Kr. u 1-2. század görög és latin nyelven keletkezett filozófiai irodalma szolgál. Ez utóbbiak a nyelvi megfogalmazásmód tekintetében szolgálnak párhuzamként, míg a latin nyelvű írásokban (elsősorban Senecára kell itt gondolnunk) a gondolati párhuzamok vizsgálata indokolt. Disszertációmban négy szerzőre szűkítettem le a vizsgálatot: Plutarchos, Dión Chrysostomos, Lukianos és Seneca. Az ő műveikből tárható fel ugyanis a legtöbb és legjelentősebb párhuzamosság a *Tabulával*. A párhuzamos szöveghelyek, a hasonló filozófiai elképzelések, a mű felépítésének közel azonos vagy megegyező szerkezetei, mintázatai ugyanis ezekkel a szerzőkkel való párhuzamba állítást és behatóbb elemzését indokolja. Nem tisztázott azonban (és kétséges, hogy valaha megnyugtató választ

képest adni a filológia), hogy a különböző átvételek milyen irányúak: a felsorolt szerzők hatnak-e a *Tabulára* (ez elsősorban Seneca és Dio Chrysostomos esetében áll fenn), vagy pedig a *Tabula* hat rájuk. (Mindez csak Lukianos esetében tisztázott, hiszen erre maga a szerző vall explicit módon.). Az allegóriák tekintetében a legtöbb párhuzamos elem Lukianosból tárható fel, de Dió Chrysostomos is bőségesen rendelkezik olyan szöveghelyekkel, amelyek szoros párhuzamba állíthatók a *Tabulával*. Kutatásom szempontjából Plutarchos a nyelvi-stilisztikai párhuzamosságok miatt méltatható figyelemre: a nyelvi megformáltság vonatkozásában az ő írásai közelítik meg legjobban a *Tabulát*. Senecának pedig legfőképpen az Erkölcsei levelekben felvetett gondolatai köszönnek vissza a műben. A disszertációban bemutatott párhuzamos szöveghelyek aláhúzzák és igazolják a modern kutatásban általánosan elfogadott nézetet: a *Tabula* minden bizonnyal a fent hivatkozott a négy igen kiemelt fontosságú szerző életművével határolható időszakban keletkezett, amelybe - a szöveghelyek tanúsága alapján - szervesen illeszkedik, jelentőségére és ismertségére vonatkozóan maga Lukianos is minden kétséget eloszlat.

A fent ismertetett célkitűzésekkel összhangban dolgozatom szakít a kutatásnak azzal a hagyományával, hogy a *Tabulát* kizárólag valamely filozófiai iskola szócsövének állítsa be, sokkal inkább arra törekszik, hogy bemutassa, a *Tabula* nem csak egy, hanem több filozófiai iskola tanítását is megjeleníti, ütközteti, hangolja össze vagy békíti ki egymással. Ennélfogva látszólag egymással tartalmilag szemben álló vagy ellentétes előjelű gondolatok a szerves egységet alkotnak: a *Tabula* álláspontom alapján egy rendkívül sikeres kísérlet arra, hogyan lehet szimbiózisba, majd szintézisbe hozni különböző gyökerű tanokat. A disszertációm következő alegységekben tárja fel a mű viszonyát a kortárs filozófiai iskolákhoz. Elsőként a Kebés név által igen alapos okkal valószínűsíthető szókratikus-platonikus hagyomány hatása kerül bemutatásra: Platón ténylegesen is említésre kerül a műben, amelynek záró szakaszai egy szókratikus dialógusban bizonyítja be az élet, a halál vagy épp a gazdagság semleges voltát (vagyis se nem jó, se nem rossz). Emellett a szintén platóni Er-mítosz, valamint a barlanghasonlat motivikus hatása is kimutatható a *Tabula* egyes szakaszaiban. A mű kutatástörténete során szintén jelentős azoknak a száma, akik pythagoreus alkotásként tekintettek rá, így a következő alfejezetben erre kerestem bizonyítékokat, mind a szóhasználat, mind egyes motívumok használata terén. Mindezekhez képest a legújabb kutatások a sztoikus hatásokat tekintik inkább meghatározónak a szabad művészetek nem

kifejezetten hízelgő megítélése miatt (noha megjegyzendő, mindez akár cinikus hatásként is értékelni lehetne), valamint a dolgok háromfélesége (jó, rossz semleges - se nem jó, se nem rossz) ugyancsak sztoikus eredtre vall. A Tyché szerepe szintén a sztoikusok hatását mutatja. Érintőlegesen és elszórtan felvetődött már a keresztény tanítások *Tabulára* gyakorolt hatása, amelyet ebben a fejezetben vizsgállok meg. Vannak olyan szöveghelyek, amelyek közeli egyezést mutatnak, egyes szavak használata az Újszövetség könyveinek nyelvezetét követi. A TLG-szövegtörzs számítógépes vizsgálata rámutatott, hogy egyes szavak, kifejezések jóval gyakrabban tűnnek fel későbbi, keresztény szerzőknél, mint pogány szerzőknél azzal a fenntartással, hogy a fennmaradt művek sajnálatosan alacsony száma miatt teljes körűen nem lehetséges a *Tabulában* a keresztény hagyomány jelenlétét bemutatni. A fejezet végén a *Tabulára* kisebb mértékben ható filozófiai irányzatokat vizsgáltam meg, melyből kiderült, hogy Parmenidész nem csak említés szintjén jelenik meg a műben, de hatása a *Tabula* egyes gondolati elemeinél is tetten érhető. Aristotelész iskoláját, a peripatetikusokat a Pseudopaidéia követői között említi a mű, de egyes kifejezések ennek a filozófiai irányzat hatására utalnak.

A *Tabula* nevelésméleti-neveléstörténeti szempontból is izgalmas alkotás, amelynek különböző aspektusait mutatja be dolgozatom hetedik fejezete. Ebben feltárom a műnek nevelésre-oktatásra vonatkozó megállapításait, többek között az *encycliōs paideiá*hoz való viszonyát. Kitekintésként a filozófiának a görög-római nevelés során betöltött szerepét vizsgálom meg. Ebben a körben érintem azt is, hogy a *Tabula* nyelvezete és a benne foglalt erkölcsi tanítás évszázadokon át miként képezte szerves részét az ógörög nyelvű tanulmányoknak, milyen szerep tulajdonítható a műnek a neveléstörténetében.

A disszertáció zárásaként a *Tabula* tágabb értelemben vett hagyománya kerül bemutatásra. Ennek fontos része a mű gazdag képzőművészeti utóéletének feltárása, hiszen festmények, metszetek tucatjai készültek, amelyek a *Tabulában* leírt festményt igyekeznek szemléltetni, vizuálisan is megragadhatóvá tenni. Iustus Velsius nagyívű kommentárjának bemutatása ebből a megfontolásból került ebbe a fejezetbe. Ugyanis ez egy olyan kommentár, amely képes a *Tabulát* tágabb értelmezési tartományban, környezetben láttatni, összegezni azt a filozófiai gondolkört, amelyben a mű keletkezett. Mindemellett több verses interpretációja is született a *Tabulának*, amelyek közül Filippo Alberici költeményét elemzem ebben a fejezetben, aki egy királytükör (*speculum regis*) alapjaként tekint a műre, azt képekkel

gazdagon illusztrálja, így munkája önmagában egy sajátos szintézisét adja a teljes *Tabula Cebetis*-hagyománynak.

A fordításon kívül két melléklet tartozik a dolgozathoz, az egyik Filippo Alberici *Tabula Cebetis*-költeményének átírása, a másik pedig a mű fordítás- és kiadástörténetének bibliográfiája 1496-1700 között.

3. A kutatás eredményei

A *Tabulára* gyakorolt lehetséges keresztény hatások bemutatása viszonylag új fejlemény szakirodalomban, amely kifejezetten és célzottan eddig még nem került elemzésre és nem kerültek módszeresen párhuzamba állítva.

Dolgozatomban sikeres kísérletet tettem annak igazolására, hogy a *Tabula* koherensen összegzi a különféle bölcséleti tanításokat, és létrehoz egy olyan szintézist, amely által méltán válhatott nemcsak saját korában, hanem a művelődéstörténet későbbi szakaszában is méltán népszerű, sokat forgatott filozófiai munkájává.

A mű irodalmi-filozófiai hátterének beható elemzése során nemcsak az eddig már feltárt szövegszerű párhuzamosságokat, allúziókat foglaltam össze, hanem újabbakkal is kiegészítettem, elsősorban a Senecával való összevetésben sikerült felfedezni olyan említésre méltó és jelentőséggel bíró helyeket, amelyek által szemléletesen megragadható és jellemezhető a *Tabula* textuális és kulturális beágyazottsága a Seneca által meghatározott szellemi közegbe. A dolgozatban bemutatott számos Seneca-szöveghely elemzése pedig újabb hipotézissel gazdagítja a *Tabula* szerzője személyének kilétéről szóló fejtegetéseket: alapos okkal feltételezhető, hogy e személy a Rómában filozófiai iskolát alapító Sextius lehetett. Ennek tisztázása azonban csak új források előkerülése esetén lehetséges, addig megmarad a hipotézis szintjén.

Az értekezésben leírt kutatás fontos hozadéka a *Tabula* magyar nyelvű, jegyzetapparátussal ellátott fordítása, amely egyrészt a korábbi kommentárok szintézise, másrészt pedig a dolgozatban ismertetett új felvetések és eredmények felhasználásával kíván új lendületet adni a *Tabula*-kutatásnak.

4. A téma további kutatási lehetőségei

Későbbi vizsgálat tárgya a *Tabulához* szorosan kötődő szerzők életműve, amelyből várhatóan újabb olyan motívumokra derülhet fény, melyek összefüggésbe hozhatók a *Tabula Cebetisszel*. Ebből a szempontból elsősorban Dió Chrysostomos művei érdekesek, mivel az ő munkássága van ebből a szempontból a legkevésbé feltárva.

További kutatási lehetőségek rejlenek a *Tabula Cebetis* utóéletével kapcsolatban is. Céлом ugyanis, hogy a mű teljes kiadás- és fordítástörténetét feltárjam, az *editio princeps*től egészen napjainkig. Véleményem szerint egy ilyen bibliográfia szemléletesen mutathatná be, hogy a mű mely korszakokban, mely területeken volt éppen népszerű.

A *Tabula*-hagyomány még szélesebb körben történő feltárásához vezethet a mű szöveghagyományához kapcsolódó szekunder források feldolgozása is, például a fordítóinak, kommentátorainak, kiadóinak vagy épp nyomdászainak levelezése, amelyből további olyan információkkal egészíthetjük ki a *Tabula* hagyományára vonatkozó ismereteinket.

A *Tabula* kritikai szövegkiadása 1893-ban készült el, azóta pedig több kézirat is ismertté és kutathatóvá vált, így távlati célként nem haszontalan és indokolatlan az előző kritikai szövegkiadás felülvizsgálata az újonnan előkerült kéziratok és töredékek felhasználásával, ideértve a korai latin fordításokat és az első nyomtatott szövegkiadásokat, amelyek segítenek egy hitelesebb szöveg helyreállításában.

5. Az értekezés témájában megjelent publikációk

A Tabula Cebetis, mint a sztoikus etika lehetséges forrása. in: ARISTEIA, Budapest, 2009 173-177.

A titokzatos Tabula Cebetis. in: Belvedere Meridionale. Szeged 2011. 88-93.

A filozófia virágoskertje - a Tabula Cebetis, mint a görög filozófia népszerűsítője. - in: Szikora Patrícia (szerk.): CALAMUS. Budapest, 2015. 63-76.

A sztoikus bölcs és a politika in: Purosz Alexandrosz (szerk.): Közéleti és politikai viszonyok az antik világban. Szeged, 2015. 31-45.

Az Élet képe - a Tabula Cebetis hagyomány in: ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS, ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA, Supplementum XIV. Szerk.: Székely Melinda és Illés Imre Áron. Szeged, 2015. 69-80.

Tabula Cebetis and Christianity in: Székely Melinda, Illés Imre Áron (szerk.): Chronica. Szeged, 2017. 37-43.

A Tabula Cebetis Magyarországon. in: Irodalomtörténeti Közlemények 122. (2018). 187-192.

Filippo Alberici Tabula Cebetis-interpretációja. in: Boros István (szerk.): Litteris vincimur. Scriptorium I. Konferenciakötet. Budapest, 2019. 201-208.

„Vivere omnes beate volunt...” Seneca és a Tabula Cebetis párhuzamai. in: Belvedere Meridionale. Szeged. 2019. 80-88.

Antik filozófia reneszánsz köntösben. A Tabula Cebetis humanista kommentárjai. in: BSCA XII. Budapest, 2020. (közlésre leadva)

6. Az értekezés témájával kapcsolatos előadások

A Tabula Cebetis, mint a sztoikus etika lehetséges forrása. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IV. Országos konferenciája. Piliscsaba, 2009. május 29-30.

A filozófia virágoskertje - a Tabula Cebetis, mint a görög filozófia népszerűsítője. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IV. Országos konferenciája. Budapest, 2014. május 9.

A Tabula Cebetis és a kereszténység. XII. Magyar Ókortudományi Konferencia. Debrecen, 2016. május 26-28.

Filippo Alberici Tabula Cebetis-interpretációja. I. Scriptorium konferencia Vác, 2017. május 11-12.

„Vivere omnes beate volunt...” Seneca és a Tabula Cebetis párhuzamai. XII. Magyar Ókortudományi Konferencia. Szeged, 2018. május 26-28.

Antik filozófia reneszánsz köntösben. A Tabula Cebetis humanista kommentárjai. Az Országos Széchényi Könyvtár Éves Konferenciája Budapest, 2018. November 22-23.